

O'zbek adabiy tili va rus tili, yevropa tillaridan kirib kelgan so'zlar

Yoqub Siddiqovich Saidov
Buxoro davlat universiteti

Annotatsiya: O'zbek tiliga rus va yevropa tillaridan o'zlashgan so'zlarning aksariyat qismi ijtimoiy-siyosiy hayotga oid nomlar va ilm-fan, maorif, pochta-telegraf, transport sohalariga oid terminlardir. Rus tilidan qabul qilingan ayrim so'zlar aslida turkiy (o'zbekcha) so'zlardir. Chor Rossiyasi XIX asrning o'rtalaridan O'rta Osiyo hududlarini egallash uchun dastlabki harbiy harakatlarni boshlab yubordi. Mazkur siyosiy voqea Turkiston ijtimoiy hayotini tubdan o'zgartirib yubordi. Hukmron Chor Rossiyasi hukumati o'z mavqeini mustahkamlash maqsadida mahalliy xalqning madaniy, ma'naviy an'analari o'rniga o'z madaniyati va ma'naviyatini joriy etishga harakat qildi.

Kalit so'zlar: o'zbek adabiy tili, Turkiston ijtimoiy hayoti, ilm-fan, maorif, transport sohalariga oid terminlar, tarix, iqtisodiy sabablar, siyosat

Uzbek literary language and the transition of words from Russian and European languages

Yaqub Siddiqovich Saidov
Bukhara State University

Abstract: Most of the words adopted from Russian and European languages into the Uzbek language are names related to social and political life and terms related to the fields of science, education, post-telegraph, and transport. Some words adopted from the Russian language are actually Turkic (Uzbek) words. From the middle of the 19th century, Czarist Russia started the first military operations to occupy the territories of Central Asia. This political event fundamentally changed the social life of Turkestan. In order to strengthen its position, the government of the ruling Tsarist Russia tried to introduce its own culture and spirituality instead of the cultural and spiritual traditions of the local people.

Keywords: uzbek literary language, Turkestan social life, science, education, transport terms, history, economic reasons, politics

O'zbek adabiy tili va rus tili. Tarixdan ma'lumki, Chor Rossiyasi XIX asrning o'rtalaridan O'rta Osiyo hududlarini egallash uchun dastlabki harbiy harakatlarni boshlab yubordi. Bu harakatning yuzaga kelishiga quyidagilar sabab bo'ldi:

1. Rossiya engil sanoatini ta'minlab beruvchi arzon xom ashyo bazasi O'rta Osiyoda mavjud edi. Chor Rossiyasi hukumati shu bois mazkur hududni bosib olish harakatida bo'ldi.

2. Qrim urushi (1853-1856) tufayli Qora Dengiz bandargohlarining Chor Rossiyasi qo'lidan ketishi uning iqtisodini tang ahvolga solib qo'ydi. Qora Dengiz bandargohlarining o'rnini O'rta Osiyoni egallash orqali to'ldirish mumkin edi. Shu orqali Janubdagi muzlamaydigan dengizlarga chiqish va Turkiston bu bosqinchilik yurishlarida plastdarm vazifasini o'tashi kerak edi.

3. Rossiyaning Yevropa bozorlari bilan raqobat qila olmasligi sababli ishlab chiqarilgan mahsulotlarini sotish uchun O'rta Osiyo bozorlarini egallashi lozim edi.

4. Rossiyada o'tkazilgan yer islohotlari tufayli qashshoqlashib qolgan aholini Turkistonga ko'chirib keltirish va ularni yer bilan ta'minlash vazifasi turgan edi.

Shu va boshqa siyosiy, iqtisodiy sabablarga ko'ra Chor Rossiyasi O'rta Osiyoni bosqichma bosqich bosib oldi. Mazkur siyosiy voqea Turkiston ijtimoiy hayotini tubdan o'zgartirib yubordi. Hukmron Chor Rossiyasi hukumati o'z mavqeini mustahkamlash maqsadida mahalliy xalqning madaniy, ma'naviy an'analari o'rniga o'z madaniyati va ma'naviyatini joriy etishga harakat qildi. Asosiy maqsadi mahalliy aholini ruslashtirishdan iborat bo'lgan mustabid davlat yangi sanoat korxonalari, maorif va madaniyat muassasalarini tashkil etishga alohida e'tibor qaratdi.

Ular bilan birga yangi tushunchalarni ifodalovchi so'zlar ham o'zbek tiliga kirib kela boshladi. Rus tilidan va u orqali yevropa tillaridan o'zlashgan so'zlar nafaqat mahalliy xalqning jonli so'zlashuv nutqida, balki uning badiiy adabiyoti, ayniqsa, publitsistik asarlari tilida keng qo'llanila boshladi.

XIX asr oxiri XX asr boshlarida o'zbek adabiy tili lug'at tarkibida umumruslashtirish siyosati va mahalliy ma'rifatparvarlar shoirlar (Muqimiy, Furqat, Hamza, Zavqiy, Siddiqiy kabilar)ning targ'ibu tashviqi bois qisqa muddatda ruscha so'zlarning miqdori keskin ko'paydi. O'tgan asrning 20-yillariga qadar 3000 ga yaqin so'z va ibora rus tilidan o'zbek tiliga o'zlashgan. Bu so'zlar ijtimoiy hayotning turli sohalariga oid. Ular orasida, ayniqsa, sanoat korxonalari, xom ashyo va mahsulot nomlari (*zavod, mashina, benzin* kabilar), maorif, madaniyat meditsinaga oid terminlar (*gimnaziya, teatr, vistavka, apteka* kabilar), harbiy va aloqa sohasiga tegishli so'zlar (*armiya, ofitser, pochta, telegraf* kabilar) ko'pchilikni tashkil etadi.

O'zbek adabiy tilining rus va u orqali yevropa tillaridan kirib kelgan so'zlar hisobiga boyish jarayoni shunday kuchaydiki, bunday so'zlar o'zbek adabiy tilining lug'at tarkibida ma'lum bir qatlamni tashkil etdi. Rus tili o'zbek tiliga, ayniqsa, uning leksikasiga katta ta'sir ko'rsatib, unda sezilarli iz qoldirdi.

Tarixdan ma'lumki, mustaqillikka qadar o'zbek tiliga yevropacha lug'aviy birliklar fors-tojik, arab, xususan, usmonli turk va rus tillari orqali o'zlashgan. Chunonchi, fors-tojik tili vositasida grek tiliga oid *musiqqa, pul* kabi so'zlar; arab tili vositasida esa grek tiliga tegishli *qandil, jug'rofiya, faylasuf* singari so'zlar o'zbek tilining lug'at tarkibiga kirgan. XIX asr oxiri XX asr boshlariga kelib, Yevropa tillariga oid leksik birliklarning o'zlashishida usmonli turk va rus tillari muhim ahamiyat kasb etdi. Mazkur davrda fransuzcha *qo'mondon* (komandir), *vopur* (poroxod) kabi; lotincha *vulqon* kabi; italyanacha *po'rtana, lava* kabi; grekcha *daftar* kabi; nemischa *polis* (politsiya) kabi so'zlar usmonli turk tili orqali o'zbek tiliga o'zlashdi. Rus tili orqali o'zlashgan so'zlar jumlasiga esa fransuzcha *dekret, mashina, gramm* kabi; inglizcha *klub, tramvay, traktor* kabi; nemischa *veksel, flot, front* kabilarni aytib o'tish mumkin.

Ayonki, arab tilidan o'zlashgan so'zlar orfografiyaning an'anaviy prinsipi asosida, ya'ni so'z va morfemalar qadimda qanday yozilgan bo'lsa, mazkur davrda ham shunday yozilgan. Eski o'zbek yozuvida arabcha so'zlarning yozilishiga juda bilimdonlik va ziyalik bilan e'tibor berishgan. Arabcha so'zlarning asliga ko'ra xato yozish o'ta savodsizlik hisoblangan. Forscha-tojikcha so'zlar xususida ham shu fikrni aytish mumkin. Lekin bu bilan biz o'zbek adabiy tili tarixida barcha arabcha, forscha-tojikcha so'zlarni xatosiz yozilgan deyishdan uzoqdamiz. Ba'zan an'anaviy imloga rioya qilmaslik holatlarini ham uchratish mumkin.

Rus va u orqali yevropa tillaridan o'zlashgan so'zlarning yozilishida esa juda ko'p imloviy xatolar bo'lib, umumiy qat'iy bir orfografik prinsiplar belgilanmagan edi. Natijada, ayni bir o'zlashgan so'z turli xil imloviy shakllar asosida yozildi. O'zlashmalarning deyarli ko'pchiligi dastlab og'zaki nutq orqali o'tganligi uchun so'zlar talaffuzda qanday aytilgan bo'lsa, yozuvda ham shunday ifodalanib kelindi. Orfografik xatoliklarning yuzaga kelishiga, asosan, quyidagilar sabab bo'ldi: a) o'zbek va rus xalqlari yozuvlarining bir-biridan tubdan farq qilishi; b) ikki tilning fonetik, orfoepik va grammatik xususiyatlaridagi no'xshashliklar; v) mahalliy xalq orasida rus tilini biladigan mutaxassislarining kamligi; g) matbuot nashrlarida boshqa turkiy xalq vakillarining (totor, ozarbayjon, turk va h.k) ishlashi va boshqalar.

Rus va yevropa tillaridan o'zbek tiliga o'zlashgan leksik birliklarni quyidagi mavzuiy guruhlar bo'yicha tasniflash mumkin:

1. Vaqt, son-miqdor tushunchalarini ifodolovchi so'zlar: *minut* [r minuta < lat], *million* [r < fr], *mart* [p < lat], *may* [r < lat], *gramm* [p < fr], *desyatina* [p desyatina – botmon, bir gektarga yaqin yer o'lchov birligi], *pud* [p pud – 16 kilogrammga teng og'irlik o'lchov birligi] va h.k.

2. Savdo va moliya sohasiga oid terminlar: *bank* [p < fr < ital], *kapital* [p < lat], *kredit* [p < lat], *pensiya* [p < lat], *veksel* [p < nem] va h.k.

3. Ijtimoiy-siyosiy terminlar: *kompaniya* [p < fr], *mandat* (r < lat), *dekret* [p < fr], *komitet* [p < fr], *sud* [p], *partiya* [p < nem] va boshq.

4. Sanoat va transport sohalariga oid nomlar: *elektr* [p < grek], *mashina* [p < fr], *paroxod* [p], *flot* [p < nem], *texnika* [p < grek], *vagon* [p < ing], *traktor* [p < ing], *avtomobil* [p < grek + lat], *poezd* [p], *tramvay* [p < ing], *radio* [p < lat] va h.k.

5. Narsa-buyum nomlari: *samovar* [p], *lenta* [p], *lampa* [p < fr], *kamzul* [p < fr], *tort* [p < ital], *material* [r < lat], *qandil* [a < grek], *grafit* [r < grek], *albom* [r], *prujina* [r] va h.k.

6. Mansab-martaba va kasb-kor tushunchalarini anglatuvchi so'zlar: *politsiya* [r < nem], *general* [r < lat], *soldat* [r], *patrul* [r < fr], *ministr* [r < fr], *imperator* [r < lat], *doktor* [r < lat], *advokat* [r < lat], *deputat* [r < lat], *pristav* [r], *knyaz* [r] va boshq.

7. Tabiat hodisalarining nomi: *po'rtana* [ital – kuchli dengiz to'liqini; dovul, bo'ron], *vulqon* [r vulkan < lat], *lava* [r < ital] va boshq.

8. Oziq-ovqat va ichimliklar nomi: *tort* [r < ital], *pivo* [r], *konfet* [r], *vino* [p], *konyak* [r] va h.k.

9. Aloqa sohasi leksikasi: *telefon* [r < grek], *telegramma* [r < grek], *telegraf* [r < grek], *konvert* [r], *pochta* [r < polyak] va boshq.

11. Harbiy sohaga oid terminlar: *tank* [r < ing], *front* [r < nem], *pulemyot* [r], *armiya* [r < fr < lat], *shtab* [r < nem] va h.k.

12. O'rin-joy tushunchasini ifodalovchi so'zlar: *restoran* [r < fr], *park* [r < ing], *ambulatoriya* [r < lat], *klub* [r < ing], *port* [r < fr], *post* [r < fr – qorovul turadigan joy], *zal* [r < nem] va boshq.

13. Madaniyat, san'at va maorifga oid terminlar: *rol* [r < fr], *gimnastika* [r < grek], *gazeta* [r < ital], *teatr* [r < grek], *gazeta* [r < ital], *muzika* [r], *kartina* [r], *anketa* [r < fr], *roman* [r < fr], *konsert* [r < ital] va boshq.

14. O'simlik tushunchasini ifodalovchi so'zlar: *pomidor* [r < ital], *kartoshka* [r] va h.k.

Ruscha-yevropacha so'zlar ijtimoiy hayotning turli sohalariga tegishli bo'lib, ular orasida, ayniqsa, kundalik turmushga oid so'zlar va ilmiy-texnikaviy terminlar nisbatan ko'pchilikni tashkil etadi. O'zbek tiliga rus va yevropa tillaridan o'zlashgan so'zlarning aksariyat qismi ijtimoiy-siyosiy hayotga oid nomlar va ilm-fan, maorif, pochta-telegraf, transport sohalariga oid terminlardir. Rus tilidan qabul qilingan ayrim so'zlar aslida turkiy (o'zbekcha) so'zlardir. Bunday so'zlar jumlasiga *tovar*, *stakan*, *karandash*, *boyarin*, *altyn*, *dengi*, *utyug* kabilarni aytish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ё Саидов. Жади́длар ва Ойбек/Адабиёт ва таржима: Илмий мақолалар тўплами. Т.: Зарқалам, 83-85

2. СЁ Сиддиқович. Бехбудийнинг «Тил масаласи» мақоласи хусусида. Педагогик маҳорат. –Бухоро 1 (2), 41-46
3. Ё Саидов. Жадид поэтик асарлари тилидаги янги сўзлар таҳлили. Бухоро давлат университети илмий ахбороти.-Бухоро 1, 59-64
4. Ё Саидов. Жадид шеърятдаги қадимги туркий лексика. Ўзбек тили ва адабиёти 2, 100-105
5. Ё Саидов. Жадид лирик асарларидаги арабий лексика ва унинг мавзуй таснифи. Илм сарчашмалари.-Урганч 7, 38-40
6. Ё Саидов. Жадидларнинг ўзбек лингвистик терминологиясини шакллантириш ва ривожлантиришдаги ўрни. Бухоро давлат университети илмий ахбороти.-Бухоро 4 (52), 42-46
7. Ё Саидов. Каримбек Камий лирик асарларидаги антонимларнинг айрим хусусиятлари. Вестник каракалпакского государственного университета имени Бердаха 17 (3-4 ...
8. Ё Саидов. Чўлпон мақолаларида тил масаласи/Ilm-u adab jabhasida 60 yil: Илмий мақолалар тўплами. Бухоро: БухДУ, 61-64
9. СЁ Сиддиқович. Абдулла Бадрий драмаларидаги шевага хос унсурлар. Илмий мақолалар тўплами. –Бухоро: БухДУ 4 (2), 38-42
10. ЁС Саидов, М Убайдуллоева. Анвар Обиджоннинг ўхшатишлардан фойдаланиш маҳорати. Science and Education 4 (6), 985-989
11. ЁС Саидов. История Узбекского литературного языка, вопрос формирования национального языка воззрения просветителей жадидов. Science and Education 3 (5), 2085-2090
12. ЁС Саидов. Абдулхамид Мажидий шеърятдаги метафораларнинг лингвопоэтикаси. Buxoro davlat universiteti tahririyat 1 (2), 31
13. УН Бозорова, ЁС Саидов. жадид шеърятдаги қадимги туркий лексиканинг мавзуй таснифи. международный журнал искусство слова 3 (4)
14. ЁС Саидов. Фитратнинг имло масаласига муносабати. Илмий мақолалар тўплами. –Бухоро: БухДУ 2 (1), 27-30
15. ЁС Саидов, ДШ Шарипова. Рамзнинг лексик - семантик хусусиятлари. Buxoro davlat universiteti tahririyat 4 (2), 102
16. YS Saidov. About the language of the work «gulistoni bit-turkiy». Scientific reports of Bukhara State University 3 (1), 97-102
17. Г Муродов, Ё Саидов. Лингвохудожественные особенности сравнения в узбекской поэзии (на примере стихов э. Вохидова). Страны. Языки. Культура: сборник материалов XI-й международной научно ...
18. СЁ Сиддиқович. Тематические группы лексики, заимствованной из западноевропейских языков посредством русского языка (на материале

узбекской жадидской поэзии). Современная филология: Материалы II междунар. науч. конфер. 2 (4), 92-95

19. СЕ Сиддиқович. Абдулхамид Маждий шеъриятидаги синонимларнинг айрим хусусиятлари. Тилнинг лексик-семантик тизими ва қиёсий типологик изланишлар: синхрония ...

20. СЕ Сиддиқович. Жадид шеърий асарларидаги синекдохалар ва уларнинг услубий-бадий хусусиятлари. Бухоро давлат университети илмий ахбороти 3 (3), 88-91

21. СЕ Сиддиқович. XX аср бошлари ўзбек шеърияти тилида арабий лексика. Проблемы и перспективы развития филологии на современном этапе: Межвузовский ...

22. СЕ Сиддиқович. Ўзбек cedid edebiyatinda og`uz dillerine özgü unsurlar. Filologiya məsələləri 3 (3), 798-804

23. СЕ Сиддиқович. Жадидларнинг лингвистик эстетика ривожидagi ўрни. Цветаевские чтения. Текст и контекст: лингвистический, литературоведческий и ...

24. СЕ Сиддиқович. Алишер Навоий ва Фитрат. Алишер Навоий ижодида оила, таълим ва тарбия масалалари: Республика илмий ...

25. СЕ Сиддиқович. Фитратнинг «Девону луғотит турк» асарига оид тадқиқоти. Филология масалалари: Илмий мақолалар тўплами 5 (5), 109-112.

26. СЕ Сиддиқович. Абдулхамид Маждий шеъриятидаги метонимияларнинг семантик моҳияти. Тилшунослик ва методика масалалари: Илмий мақолалар тўплами. -Тошкент: Фан 2 ...

27. СЕ Сиддиқович. Абдулхамид Маждий шеъриятидаги метонимияларнинг семантик моҳияти. Тилшунослик ва методика масалалари: Илмий мақолалар тўплами. -Тошкент: Фан ...

28. СЕ Сиддиқович. Абдулхамид Маждий шеъриятидаги метонимияларнинг семантик моҳияти. Тилшунослик ва методика масалалари: Илмий мақолалар тўплами. -Тошкент: Фан ...

29. СЕ Сиддиқович. Ўзбек тили лексикологиясининг шаклланиши ва ривож. Тилнинг лексик-семантик тизими ва қиёсий типологик изланишлар: синхрония ...

30. СЕ Сиддиқович. Фитрат ва миллий тил ривож. муаммолари. Тилшунослик ва методика масалалари: Илмий мақолалар тўплами. —Тошкент 1 (2 ...